

controversorum juxta Hebraicum textum..... című jegyzete, mely egy olyan bő kitekintéssel megszerkesztett munka, amelyben az erősítő és ellenvélemények szinte lábjegyzetszerűen követik a szerző szövegét, kitekintéssel az egyházatyáktól a nagy reformátornemzedéken át kora legfrissebb „szakirodalmára” is. Mint rektornak gondja volt a poetikaoktatás megreformálására, és arra, hogy a papnövendékek az egyházi beszédek tartásában minél nagyobb jártaságra tegyenek szert.

A másik nagy iskolaszervező egyéniség a csaknem tíz éves peregrinációból 1689-ben orvosi diplomával érkező Kolozsvári Dimién Pál, aki hazatérése után a kollégium rektora lett, de emellett orvosi gyakorlatot is folytatott, sőt unitárius *Kátét* szerkesztett, tananyagbeli és metodikai bővülés is jelzi munkásságát. Rendszeressé tette a teológiai disputációkat, Descartes műveit beemelte a tananyagba, és ami a kollégium addigi életében példátlan, 1690. április 10-én anatómiai bemutatót tartott.

Az unitárius kollégium látogatottsága a 17. század folyamán nem volt egyenletes, sokszor a háborús, járványos idők tartották vissza a tanulókat – ennek ellenére a legvészesebb időkben is a kollégium „akadémiai tagozatán” csak a papnak-tanítónak készülő diákok száma 17 fő, a legvirágzóbb korszakokban ez a szám a hatvanhoz közelített.

1693-ban Erdélynek a Habsburg Birodalomhoz csatolása révén a kolozsvári unitáriusokat megfosztották addigi iskolájuktól s javadalmaiktól, így Jövedécsi és Kolozsvári Dimién iskolaszervező munkásságára még a következő század elején is nagy szükség volt.

GAAL GYÖRGY

A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KOLLÉGIUM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

1901. szeptember 22-én nagy eseményt ünnepelt az Unitárius Egyház és főiskolája: új épületbe költözött, egy olyan impozáns palotába, mely az egész belváros díszévé lett. Kolozsvár legszebb és legmodernebb iskolaépületének megnyitása az egész város örömnepévé vált, s nagymértékben hozzájárult az Unitárius Egyház tekintélyének növeléséhez. Ez akkor már a negyedik otthona volt a negyedfélszázados évfordulójához közeledő tanintézetnek, de az első, amelyet nem átalakítgatással, hanem jórészt saját erőforrásaiból a kor elvárásai szerint építtetett.

A KORÁBBI ÉPÜLETEK

Az iskola első hajléka az óvári templom melletti gótikus kolostorépület volt, melyet még az 1440-es években Hunyadi János támogatásával emeltek a Domonkos-rendiek részére. Az 1540-es és 1550-es években a reformáció hatása alatt ismételen kiűzték a városból a szerzeteseket. Az 1556 áprilisában Kolozsvárt tartott erdélyi országgyűlés kimondta a szerzetesrendek felszámolását s vagyonuk szekularizálását. A következő országgyűléseken kérték az Erdélyt kiskorú fia, János Zsigmond nevében kormányzó Izabella királynét, hogy létesítsen felsőbb fokú iskolákat az üresen maradt kolostorokban. Az 1557. június 1-10. között Tordán tartott országgyűlésen a rendek örömmel vették tudomásul a királyné döntését, mely szerint Kolozsvárt a dominikánusok, Vásárhelyt a ferencesek, Váradon pedig a Mindszentek kolostorában iskolát létesít, s a kolozsvári intézetnek évi száz forint segélyt adományoz. Az épület rendbetételét a városi tanács vállalta magára. Az 1557 őszén megnyitott iskola első rektora a város akkor még lutheránus hitelveket valló plébánosa, Dávid Ferenc lett. Őt követve vált az intézet református, majd 1568 táján unitárius jellegűvé. Az épület déli kapuja felett latin nyelvű felirat örökítette meg az alapítás emlékét:

DONATIO REGIA SVM.

HAEREDITAS SCHOLAE HVIVS ET PAVPERVM;

QVI COMMODA MEA ALIO AVERTIT HAEC ET SIMILIA,
DELEATUR EX LIBRO VIVENTIVM ET MEMORIA HOMINVM.

ANNO DOMINI 1557

(Királyi adomány vagyok. Ennek az iskolának és a szegényeknek az öröksége; aki ezt és ehhez hasonló javaimat más célra fordítja, az töröltessék az élők könyvéből és az emberek emlékezetéből. Az Úrnak 1557. esztendejében.)

A feljegyzések szerint az iskolának volt egy 30 ablakos nagyterme, melyet Apollo palotájának (Apellatium) neveztek. A kolostor melletti templomot 1609 márciusában Báthory Gábor fejedelem a reformátusoknak adományozta és renováltatta. Egy évvel később a kolostor déli részének néhány termét is nekik juttatta, hogy ott iskolát működtessenek. A református tanintézet 1655 táján átköltözött a Farkas utcába. Az unitárius főiskola az európai protestáns intézetek rendszerét követve európai rangú oktatókkal működött a XVII. század végéig az Óvárban.

1690-ben Erdély elveszti viszonylagos függetlenségét, ezután a Diploma Leopoldinum szabja meg közjogi helyzetét a Habsburg Birodalom keretei között. Az új hatalomtól támogatott katolikus egyház visszaköveteli egykori épületeit. Hosszas egyezkedés után a reformátusok kénytelenek lemondani óvári templomukról, az unitáriusok pedig iskolaépületükről. A várost kötelezik, hogy a főtéri templommal szemben, a plébániaháztól délre fekvő három épületet ürrítessen ki az unitárius tanintézet részére. 1693. október 10-e szomorú emlékű nappá vált az akkor még túlnyomóan protestáns város történe-

tében. A reformátusok reggel megtartották utolsó istentiszteletüket a templomban, az unitárius diákok a csengettyűszóra felsorakoztak, s Kolozsvári Dimien [Dimén] Pál rektor vezetésével – könnyhullatás között – átvonultak a piacon (a mai Főtéren) kijelölt szűk épületekbe. Az itteni három polgárházatot teljesen át kellett alakítani. Két évi készülődés után, 1695–1697 között a diákok segítségével történt az átépítés. Ezután 39 helyiséggel rendelkezett az iskola. Alighogy véget értek a munkálatok, 1697. május 6-án a város kétharmadát tűzvész pusztította el. Az unitárius főiskolát is. Újbóli felépítésére sem az iskolafenntartó anyaeklézsia, sem az egyház nem tudott pénzt biztosítani, úgyhogy kiküldték a rektort Hollandiába, hogy ott – diákkori tanulmányai színhelyén – adja elő a történeteket, s gyűjtsön támogatást. Kolozsvári Dimien Pál rektor több mint egy évig volt távol, 1698. augusztus 1-jén minden várakozást felülmúló, 17 204 forintnyi összeggel tért haza. Ebből újrakészíthetett az iskola. Hanem ekkoriban folytak a kuruc–labanc küzdelmek, melyek miatt a tanítást többször fel kellett függeszteni.

Az 1711 áprilisában megkötött szatmári béke új korszakot hoz. A győztes Habsburg-hatalom kíméletlenül érvényesíti érdekeit. Így a főtéri (piaci) templomot, mely a reformáció óta az unitáriusoké volt, 1716. március 30-án katonai segédlettel visszafoglalják a katolikusok. Ezután a templom főkapujával szemben lévő és a plébániaházzal szomszédos iskolát sem túrték meg sokáig a nagy áldozatokkal kialakított épületben. 1718. április 1-jén kénytelenek kiköltözni. De ezúttal az unitáriusoknak kell helyiségek után nézniük.

Alig negyedszázad elteltével még mindig Kolozsvári Dimien Pál rektor költöztetheti az iskolát. De az ifjúság szellemi vezére ekkor már Szentábrahámi Lombard Mihály, aki 1720-ban kerül az intézet élére, és közel négy évtizedig vezeti azt. A diákok többsége a városon keres szállást. Tanítás céljaira pedig a Belső Magyar (Kossuth Lajos) utcában az eklézsia tulajdonát képező Huszár Mihály-féle emeletes házat veszik használatba. Az épület az egykori Pákei-ház (a mai Sora-épület keleti része) keleti szomszédja volt, földszintjén négy, emeletén két szobából állott. Legnagyobb helyiségét imateremként is használták. E ház köré alakították ki rendre a kollégiumi épületegyüttest. Először 1725-ben megvásárolták a Szappan utcai síkatorig (ma Dávid Ferenc utca) terjedő háromszobás házat, aztán a síkator mentén és a Szappan utcában vettek telkeket. Úgyhogy a század közepére már egy szabályos négyszögű telke volt az iskolának, rajta szedett-vedett, többnyire diákkézzel felhúzott épületekkel. Az ideiglenes, szükségmegoldások idővel veszélyessé váltak. Az alap nélküli falak lesüllyedtek, megrepedeztek. Úgyhogy 1779-ben elhatározták az épületek felújítását, majd egyre inkább arra a meggyőződésre jutottak, hogy új iskolaépületet kell építtetni. Ezt végül Suki László nagy hagyatéka tette lehetővé.

1800 januárjában az unitárius Főtanács építési bizottságot küld ki, mely Ugrai László unitárius mérnököt és Leder József építőmestert kéri fel a tervek elkészítésére. Eleinte csak a síkator felőli szárny felhúzását tervezik, de

1800 novemberében elhatározzák, hogy a Magyar utca felől is új kétemeletes épületet építtetnek. A végleges tervet Leder József készíti. A Huszár-ház néhány falát is hasznosítja. A ma is álló (Kossuth Lajos utca 7. sz.) épületet 1801-től 1806 őszéig húzza fel Leder. Hartmann Antal mester faragta oszlopos kapujára rákerül a felirat:

MVSIS ET VIRTVTIBVS MDCCCVI.
COMMVNITAS VNITARIORVM REAEDIFICAVIT.

(A műsáknak és erényeknek 1806. Újjáépítette az unitáriusok közössége.)

Ebben a XIX. század eleji igényeket kielégítő késő barokk és klasszicista elemeket kombináló épületben működött az intézet a századfordulóig. Itt vált ki az iskolából 1847-től kezdve a két-, három- majd négyéves papnevelde, utóbb Papnevelő Intézet. Ebben az épületben tanult a XIX. század minden híres unitáriusa a polihistor Brassai Sámueltól az író Gyallay Domokosig. 1860-ban a Szappan utca fele néhány földszintes teremmel toldották meg az oldalsó szárnyat. Az 1880-as években egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az épület nem felel meg a növekedő diáklétszámnak és a modern pedagógiai követelményeknek. Nem voltak szertárak, szaktermek, a diákok a zsúfolt lakószobákban főztek és ettek. Átmeneti megoldásként 1887 őszén az iskolához csatolták a nyugatra szomszédos, emeletes Pákei-házat, s így öt helyiséget nyertek. Közben már folyt az új épület tervezgetése. A kiköltözéskor 55 helyiséggel rendelkezett az intézet, közülük 50-en pléhtáblás szám is volt, de csak hivatalos alkalmakkor használták a számokat, mert minden teremnek hagyományos, öröklődő nevet is adtak, mint például Trója, Róma, Párizs, Ázsia, Európa, Dézmacsür. A lakószobák inkább a Magyar utcára, a tantermek viszont a sikátorra néztek. Erre feküdt a nagy auditórium (díszterem) is. A fontosabb helyiségek így oszlottak meg: 1 teológiai, 9 gimnáziumi, 2 elemi osztályú tanterem, 14 lakószoba, 8 könyvtári, 1 természettani, 2 természetrajzi szertár helyiség, igazgatói iroda, tanári szoba, díszterem, tanácsterem, levéltár, ifjúsági könyvtár.

AZ ÚJ ÉPÍTKEZÉS ELŐZMÉNYEI

A századfordulós nagy építkezés előfeltételeit az 1883. május 23-án szentesített, a középiskolákról és azok tanáiról szóló XXX. törvénycikk teremtette meg. Ez foglalta egységes keretbe a kiegyezés utáni Magyarország oktatásügyét. A protestánsok, s így az unitáriusok is eleinte számos kifogást emeltek ellene, mert féltették autonómiájukat. A törvény ugyanis biztosította az állam felügyeleti jogát a tankerületi főigazgató évenkénti látogatásával. A protestáns iskoláknál azonban a főigazgatónak nem volt intézkedési joga. Észrevételeit a minisztériummal és az egyházi főhatósággal közölte. A törvény lehetővé tette, hogy azok a felekezeti iskolák, amelyeket egyházuk nem tud kellő színvonalon tartani, állami segélyért folyamodhassanak. A segélye-

zett iskola főhatósága el kell, hogy fogadja az állami tantervet és megfelelő számú szakképzett tanárt kell alkalmaznia. A törvény a tanárok fizetéséről, heti óraszámáról és az érettségi vizsgákról is intézkedett. Kikötésbe helyezte, hogy ha valamely felekezeti iskola ismételten nem felel meg az állami kívánalmaknak, miniszteri megintésben részesülhet, három megintés után elvesztheti nyilvánossági jogát. A segélyezett iskolák szükség esetén építkezési támogatásért folyamodhattak. A kezdeti idegenkedés után mindegyik felekezet inkább feladta tanügyi önállóságát, csak hogy részesülhessen a törvény előnyeiből. Miután a kormányképviselők már korábbi látogatásaik alkalmával is többször kifogásolták a kolozsvári unitárius tanintézet szűkös elhelyezését, a tanszerek, szemléltető eszközök hiányát, a tanárok alacsony fizetését, az 1883 augusztusában tartott Főtanácson elhatározták, hogy folyamodnak államsegélyért. Az első szerződést – hosszasan tárgyalásokat követően – 1890-ben kötötték meg, s ezt 1898-ban revideálták. A revideálás a segély több mint kétszeresére emelését jelentette.

Az állammal folytatott tárgyalások egyik fő tétjét képezték az épületbővítési tervek. Szinte valamennyi felekezeti iskola élt a századforduló táján azzal a lehetőséggel, hogy új, korszerű épületet emeltessen az állam segítségével. Közéjük illeszkedett be a kolozsvári kollégium is. Már a szerződés megkötése előtt felmerült annak lehetősége, hogy a Magyar utcai iskolai telken kellene építkezni. 1890-ben nyilvánvalóvá válik, hogy az állam hajlandó bizonyos évi „beruházási átalányt” adni új épület(szárnny) felhúzására. Novemberben Ferencz József püspök javaslatára az Egyházi Képviselőtanács (EKT) egy Hajós János iskolai felügyelőségnek vezette 12 tagú építési bizottságot nevez ki. Tagjai közt ott találjuk Éjszaki Károly vasúti és Pákei Lajos építészmérnököt. Feladatuk: javaslatot tenni az új építkezésekre.

Az első tervezetek is mind Pákei nevéhez fűződnek, s az iskola telkére, illetve a szomszédos épületek kertjeire korlátozódnak. A négyszögletű, elől a Belső Magyar utcától, hátul a Szappan utcától határolt L-alakban beépített iskola-telektől nyugatra ekkoriban három telke volt még az unitárius egyháznak, illetve a kolozsvári eklézsiának. Ma e három telken áll a Sora-épület. Közvetlenül a kollégiummal volt határos az emeletes Pákei-ház. 1819-ben vették a családtól. Földszintjét tanári, emeletét püspöki szállásként használták, míg az egész épületet a kollégiumhoz nem csatolták 1887-ben. A Főtér felé következő kis földszintes házat még 1797-ben vette meg az anyaegyházközség, s 1805-től lelkeszi lakásként szolgált. Közel három évtizedig lakott benne Kriza János. A harmadik, emeletes házat a szemeriai Joó családtól 1872 tavaszán vette meg Berde Áron unitárius tanár, a rövidesen megnyíló kolozsvári egyetem első rektora. Berdétől 1891 májusában jut az Unitárius Vallásközösség tulajdonába az épület. Úgyhogy 1891-ben már e három telket is figyelembe vehették a bővítési terveknel. Pákei vagy három variánst is kidolgozott. Ezek mind a Szappan utca mentén terjeszkedtek volna, cscstleg átnyúlva a Berde Áron-féle telek végéig. Az egyik változatot az 1891

augusztusában tartott torockói zsinat el is fogadta. A város azonban elutasította a tervet, mert a Szappan utcánál az épület határvonalát 3 méterrel beljebb akarta tétetni, hogy az utca szélesedjék. Ezt az egyház nem fogadta el.

Miután az állam jelentősen növelte a kilátásba helyezett építési segélyt, 1893 decemberében az EKT újjászervezi az építési bizottságot. Elnöke továbbra is Hajós János, alelnöke a másik felügyelő gondnok, Kozma Ferenc, jegyzője Boros Sándor igazgató, tagjai Benczédi Gergely, Benkő Mihály, Fekete Pál, Gyulai László, Molnár Sándor, Kovács János, Nagy Lajos, Pákei Lajos és dr. Veress Lajos. Van közöttük három tanár, az egyik főjegyző (Nagy Lajos) is, jogász (Molnár Sándor), városi tanácsos (Fekete Pál), orvos (dr. Veress Lajos) és tervezőmérnök (Pákei). Ez a bizottság intézi közel kilenc éven át az építkezés ügyeit. A jegyző minden ülésről jegyzőkönyvet vezet. Az itteni határozatokat rendszerint felterjesztik az EKT-hez jóváhagyásra. Bár nem tagja a bizottságnak, Ferencz József püspök is majd mindegyik ülésen részt vesz, s gyakran hozzá is szól.

Már az első, 1893. december 29-én tartott gyűlésen – látva a Szappan utca fele terjeszkedés nehézségeit – a püspök javasolja, hogy a Széchenyi téren található Berde Mózsa-féle telket és szomszédjait vizsgálja meg Pákei főmérnök, hátha oda lehetne építeni a kollégiumot. Ez a Széchenyi tér 20. szám alatti házas telek a mai Köztársaság mozi épületének délnyugati szöglete táján feküdt. Az 1894 februári ülésen Pákei a helyet megfelelőnek találja, de a következő hónapban kiderül, hogy az egyik telek megvásárlása lehetetlen. Ekkor fordul a bizottság figyelme a templomon aluli Magyar utcai telkekre. Fekete Pál és Benkő Mihály vállalja a megvásárlási lehetőségek kipuhatólását. Közben még arra is gondolnak, hogy az iskola telkét a Szép (ma St. O. Iosif) utcáig bővítsék ki, s oda építkezzenek. De itt is legyőzhetetlen nehézségek merülnek fel.

1894 márciusától a bizottság a templomon aluli hét telek megvételére összpontosít. Közülük az első, az ún. Bajer-ház (14. sz.) az egyházközség tulajdona, nyilván átvétele nem ütközik nehézségbe. A 16. szám alatti emeletes Tauffer-házat is aránylag olcsón megveszik. De aztán híre kél az unitárius terveknek, s a tulajdonosok felemelik az árakat. A 18. sz. alatti Jóházat árverésen vásárolják, a 20. sz. alatti emeletes „kötélverő Reich-ház”-ért adják a legmagasabb árat (21 ezer ft.). Sorra felvásárolják a 22. szám alatti Szily-, a 24-es számú Kozák és a 26. számmal jelölt Ruzitska-házat. 1895 júliusára a vallásközösségé az egész kívánt terület. Közben 1894 végén kitűnik, hogy a telkek vásárlása 100 000 forintnál többbe fog kerülni, s ezért kérik, hogy az állam az építési segélyt legalább 100 000 forintra emelje. 1895 júliusára Pákei el is készíti az első tervváltozatot, melyet költségvetéssel kísérvé felterjesztenek a minisztériumba.

1895 második felében és 1896-ban alig-alig gyűlésezik a bizottság, jelöl annak, hogy az építés ügye stagnál. Pákei készít egy tervváltozatot, mely csak a gimnáziumot fogadná be, az internátus maradhatna a régi épületben. A minisztérium megbízottjaként Kuncz Elek tankerületi főigazgató (Kuncz

Aladár regényíró édesapja) is bekapcsolódik a tervezgetésekbe. Az ő javaslata alapján döntenek úgy, hogy a teljes tanintézet számára kell építkezni. 1897 májusában a minisztérium tudatja az EKT-val, hogy 120 000 forint segélyt ad. Ez megkönnyíti a tervezgetést, utasítják Pákeit új terv kidolgozására. Közben a városi tanács is leír októberben, hogy engedélyezik az iskolán alul egy új utca megnyitását.

1897 decemberében terjeszti elő Pákei új tervét és költségvetését, 1898 májusára már a minisztérium el is fogadja ezeket. Ekkor még az egyházközséggel kell egyezkedni. Ők kérik, hogy a templomtól távolabbra húzzák az épület vonalát, nehogy sötétítsen. Kérdés, hogy a Bajer-telek végén lévő leányiskola épülete helyett pénzt kérnek-e, vagy a kollégiumépület hátsó szárnyának földszintjén kapjanak négy helyiséget. Minthogy rövidesen megveszik az épülő kollégium mögötti saroktelket a leányiskola részére, a pénz mellett döntenek.

1898 novemberében a minisztérium tudatja, hogy a Pesti Hazai Első Takarékpénztár útján nyújtja a segélyt, az első részlet 1899. januárjában felvehető. Pákeit sürgetik a részletes terv mielőbbi kidolgozására, hogy az építkezés 1899. október 1-jén kezdődhessen el. A végleges tervről 1899. május 10-én hoznak határozatot: „Bizottság a tervezetet felülvizsgálván azt a megállapodások szerint készítve és igen szépnek, célszerűnek találja, amiért Pákei mérnöknek elismerését fejezi ki”. A tervet az EKT elé terjesztik, s felkérlik Pákeit, hogy személyesen mutassa azt be a minisztériumban. Ott csak néhány lényegtelen észrevételt tesznek, melyeket Pákei elfogad. A városi mérnöki hivatal kifogásai már több gondot okoznak. A rizalitok kiugrása az utca felé csak ismételt fellebbezés után kap jóváhagyást. A jövődő Berde Mózes utca irányvonalának szögét is módosítani kell, hogy az épület falai derékszögben találkozhassanak. A tornaterem és a díszterem fölé csak vas-traverzeket engedélyeznek, s a III. emeletre vivő két lépcsőt is csak fémből készíthetik. Miután a leányiskola nem tart igényt a négy teremre, a hátsó szárny földszintjére két tanári lakást alakítanak ki.

Az építési bizottság augusztus 26-án kiírja a kivitelezési pályázatot. Szeptember 17-én már a beérkezett 45 ajánlatról tárgyalnak. Öt cég teljes, valamennyi munkára kiterjedő ajánlatot tesz. Javaslattételre kiadják az ajánlatokat a Pákein kívül Benkő Mihályból és Boros Sándorból álló bizottságnak. Ők az árajánlatok és a megbízhatóság figyelembevételével szeptember 26-án közlik véleményüket. Szerintük előnyösebb munkanemek szerint kiadni a feladatokat. Így biztosítottabb a szakértelem. Összesen 12 céggel kötnek szerződést. A föld- és építőmunkát nem a javasolt Benedek és Oriold, hanem a Reményik Károly cégnek (a Reményik Sándor édesapjáié) adja a bizottság. Októberben megkötik a szerződéseket, s 12-én Reményik el is kezdi a régi épületek bontását. Pákei három „kölelet”-ről tesz jelentést: egy faragott ajtókeretet és két felsőpárkányt vél megőrzésre méltónak. 1899. október 31-én még egyszer megtárgyalják a költségvetést. Az építkezés a megvett telkek árával 520 000 forintra fog rúgni. Ehhez rendelkezésre áll: az egyházi

államsegély 105 000, az építési államsegély még fel nem vett 105 000, a minisztériumi segély 25 000, a Berde-hagyaték 50 000, a Brassai-hagyaték 10 000 forintja, továbbá a várostól a Berde utcánál leadott területért fizetett 7500 forint. Vagyis alig 300 000 forint. Úgyhogy több mint 200 000 forintnyi kölcsönök útján, bérekből, közpénztárból fedezhető deficittel vágtak a nagy munkának.

A felhúzendó kollégiumépülettől keletre a 28. szám alatti Török-ház és telek feküdt, ezt 1899 júliusában kisajátították utcanyitásra. Az új utcát 1899 nyarán – az egyház kérésére – Berde Mózesről nevezte el a város. A kis utcán túl Haller Rezső ügyvéd két házas telke következett. Haller élt az utcanyitás nyújtotta lehetőséggel, bérházat építtetett három homlokzattal. Az Endstrasser Benedek építésszel tervezetett ház egyemeletes lett volna, de a városi mérnöki hivatal – mint 1900. május 26-án közli a Magyar Polgár – felkérte Hallert, hogy a szimmetria kedvéért építtesse házát kétemeletesre.

A KIVITELEZÉS

Az akkori szokások szerint az építkezések télen két-három hónapig szüneteltek. Az építési idény március elején kezdődött, s úgy ütemezték be, hogy az őszi esőzések, hóhullás idejére fedél alatt legyen a teljes épület. Nem történt ez másként még egy ilyen kolozsvári viszonylatban hatalmas építkezésnél sem, mint a kollégiumé. Március 1-jétől Pákei mint művezető mérnök szerepel, s felfogadják melléje Szöllösy Ferencet építési ellenőrnek havi 115 forint fizetéssel. Ettől fogva Szöllösy Építési naplót vezet, amelybe az 1902 márciusi felülvizsgálásig a munkálatokkal kapcsolatos minden észrevételt, kapott vagy adott utasítást, vállalkozói nyilatkozatot bejegyez, s azt is, hogy derült, esős vagy éppen fagyos volt-e az idő egy-egy munkálat idején.

A földmunkákat tíz kubikkussal a templom felől kezdik, s pár nap múlva nehézségbe ütköznek: 5,60 m mélységben talajvízre bukkannak, ami speciális alapozást tesz szükségessé. Április elején arról határoznak, hogy a pincefalak ne kőből, hanem téglából készüljenek. Ugyancsak ekkor veti fel Pákei, hogy az épület homlokzatára szoborfülkéket tervezett, kéri hat neves unitárius személyiség megjelölését, akiről szobrot faragtassanak. Boros Györgyöt bízzák meg a javaslattétellel. János Zsigmondot, Dávid Ferencet, Augusztinovics Pált, P. Horváth Ferencet, Szentábrahámi Lombard Mihályt és Brassai Sámuelvt vélik méltónak a homlokzati fülkékre. A díszterembe is 15 relief kerülne, ezekre is javaslatot tesznek, s elhatározzák, hogy felállítják Berde Mózes mellszobrát az előcsarnokban. Az EKT utóbb kiadja a szobrok ügyét véleményezésre, s augusztus 9-én közli a bizottsággal, hogy anyagi okokból egyelőre lemond a homlokzati szobrokról, de az előcsarnokba elhelyeztetni Brassai és Berde mellszobrát, s megnevezi a díszterembe szánt 15 reliefen ábrázolandó személyt. Egyben felhatalmazzák a mérnököt, hogy tárgyaljon Kozma Erzszi kisasszonnyal a szobrok kivitelezéséről.

A falak emelése gyorsan halad. Május közepén a Magyar és a Berde utcák felől már a földszinti falazás folyik, június 11-én a tornaterem építése is elkezdődik. Június 18-án a Magyar utcai szárnyon az első emeleti falakon dolgoznak és a lépcsőház kialakításán. Ugyanakkor a hátsó szárnyon még az alapozással bajlódnak. Az építést többször is leállítják, mert a téгла nem megfelelő minőségű. Június 30-án a tornaterem folyosójánál beépítik a bontásból kikerült reneszánsz kökeretet. Július közepén már az első emelet fölé helyezik a vastraverzeket, s 25-én a második emeleti falazáshoz kezdenek. Ekkor kisebb módosítást hoznak a tervhez képest: a második emeleti válaszfalakat nem gipszből készítik, hanem 0,32 cm szélességben téglából. Augusztus 20-án már a második emelet fölé illesztik be a mennyezeti gerendákat. A Szappan utca felőli hátsó szárny általában mindig lemarad a munkálatokban. Augusztus végére azonban körbe a falak elérik a kijelölt ereszmagasságot. Ezt az építómunkások hagyományosan bokréta- (vagy koszorú-) ünnepséggel teszik emlékezetessé. A szomszédos Haller-háznál már június 15-én megtartják ezt az ünnepélyt. Ilyenkor szokás a munkásoknak pénzjutalmat adni.

A bokrétaünnepélyre az egész város felfigyelt, az újságok is beszámoltak róla. Az Ellenzék szeptember 4-i száma így írja le az augusztus 31-én történeteket: „A hatalmas nagy épület homlokfala lobogókkal, zöldgallyakkal szépen föl volt díszítve. A tetőről egy ifjú munkavezető csinos beszédben fejezte ki az egész munkássereg örömét, s éltette a hazát, a királyt, az építető unitárius egyházat, a mérnököket, vállalkozót és az építést végrehajtott összes résztvevőket. Tizenkét éltetésre 12 pohár bort ivott, s az üres poharat mindannyiszor ledobta a földre. A munkások serege utána kiáltotta az éljont, s a nagy épületen végig zúgott a lelkes hang. Benn az épület udvarán Nagy Lajos tanár és egyházi főjegyző üdvözölte az építőket és a munkásokat, s köszönetet mondott nekik az eddigi munka sikeréért, s kijelentette, hogy az építető egyház mindeniket megjutalmazza. Ferencz József püspök is mondott egy néhány köszönő szót, miután dr. Nyiredy Géza tanár fölolvasta a megjutalmazottak névsorát. A legnagyobb jutalom Pákei Lajos főmérnököt, az építés tervezőjét és Reményik Károly műépítést illette, akiknek elsősorban tulajdonítható annak érdeme, hogy Kolozsvár egy minden tekintetben impozáns középülettel gazdagodik”.

Az építési bizottság jegyzőkönyve megőrizte az állványokra erősített feliratok szövegét is: Éljen a haza! Éljen a király! Éljen a Magyar Unitárius Egyház és annak feje, Ferencz József unitárius püspök! Éljen az Unitárius Főiskola és annak elöljárósága! Éljenek az építő bizottság tagjai! Éljen Pákey Lajos építészmérnök, az Unitárius Főiskola tervezője! Éljen Reményik Károly építészmérnök, az Unitárius Főiskola építője! Éljenek Szöllősy Ferenc építési ellenőr, Debreczeni Árpád és Spáda János építési irodavezetők, Stekkel József, Mihályi Henrik főpallérok! Éljenek az összes munkások! A népes közönség az utcáról követte az eseményeket, Nyiredy tanár pedig 1880 koronát vagyis 940 forintot osztott szét az egyház nevében.

A bizottságban ekkor már dr. Nyiredy Géza, a tanintézet megbízott igazgatója tölti be a jegyzői tisztséget. Elődét, Boros Sándort június 28-án elragadja a halál. Korábban is történt változás a bizottságban: Fekete Pál még 1896 januárjában, Hajós János bizottsági elnök 1899 májusában fejezi be életét. Az elnökség Kozma Ferenc felügyelő gondnokra száll. Alelnökként Fekete Gábor kerül be a bizottságba. A leglényegesebb változás azonban a jegyzői munkakörben történik. Miután Nyiredy nem vállalja az igazgatói megbízatást, az 1901. október 28–30-án tartott Főtanácson dr. Gál Kelemen fiatal tanárt emelik az iskola élére. Ezzel a jegyzői tisztség is rászáll. Rendre a bizottság szellemi irányítójává, legmunkásabb tagjává válik Pákei mérnök mellett.

Az új építkezés a város ekkoriban még jórészt ódon épületekben dolgozó tanártársadalmát is foglalkoztatta. A Középiskolai Tanáregyesület kolozsvári köre meghívta a tervezőt, hogy április 27-i ülésén ismertesse az új épületet. Így számol be erről az Ellenzék április 30-i száma: „A feszült figyelemmel hallgatott előadás meggyőzte a gyűlés tagjait, hogy nem csupán az építőművész, hanem egy kiváló pedagógus áll előtte, ki e szép és monumentális épület tervezése közben bebarangolta a művelt világ erre vonatkozó irodalmát összes fejlődésében, s nagy tudását nemcsak a falak erősségében, hanem a beosztás, az elhelyezés, a berendezés, a felszerelés célszerű kivitelében is szerencsésen érvényesítette. Büszke lehet az unitárius egyház, hogy úgy oktatási, mint egészségügyi tekintetben mintaszerű tanintézetének tervezését s kivitelét oly helyesen gondolkozó főre bízta, ki elismert szakképzettségén kívül hazája, egyháza s a tanítás ügye iránt nemes lelkesedését juttatta érvényre korszakokra terjedő munkájában”.

Az építkezéssel kapcsolatos egyetlen disszonáns véleményt az Unitárius Közlönyben olvashatjuk, mely augusztusi számában így vélekedik: „Amint építés közben lehet látni a dolgokat, az udvar szűk lesz és sötét, s nem lesz elég levegője. A főhomlokzat felől eső folyosók is, legalább most, sötétnek látszanak. Attól tartunk, hogy az alsóbb és sötétebb részeken nappal is világítani kell majd”. A szerkesztő észrevételei nem éppen alaptalanok!

A bokrétaünnepély után pár nappal, szeptember 5-én már a bádogosok látnak munkához, s a templom felőli oldalon fedeleznek. A hátsó szárnyon még az ácsok buzgólkodnak. Közben a kéményeket rakják, a Magyar utcai homlokzatot vakolják. Október közepén esőssé válik az idő, s állandóan sürgetni kell a bádogost, mert hol nincs elég lemez, hol nem dolgoztat elég segéddel. Novemberben a homlokzati oszlopfőket is felhelyezik, s Tessitori Erminio szobrászművész (a Tessitori Nóra szavalóművésznő édesapja) hozzáfog a díszterem kazettás mennyezetének kiképzéséhez. November közepén pár napig szünetel a munka az erős fagy miatt. Ugyanakkor az építési bizottságban előtérbe kerül a belső berendezés kérdése. Utasítják Pákeit, hogy kérje ki az egyes szaktanárok véleményét. A két doktort (Gál és Nyiredy) pedig felkérlik, hogy látogassa meg az ország néhány korszerűen berendezett iskoláját, s az ott látottak alapján tegyen javaslatot, többek között a konvik-

tus berendezésére is. A két tanár december 21-én tesz jelentést tanulmányútról, de a jegyzőkönyv nem örökíti meg a részleteket. 1901. január 25-én már Pákei a bizottság elé terjeszti bebútorozási tervét: az egyes helyiségek alaprajzába bejelöli a bútorok alakját és helyét. Két napon át tárgyalják és módosítgatják a mérnök javaslatait.

Az 1901. március 1-jei gyűlés különösen fontos, mert Gál Kelemen ezen veti fel, hogy mi legyen az új tanintézet neve. Az eddig hivatalosan használt Unitárius Főiskola, s 1897 óta fel-felbukkanó Unitárius Kollégium megjelölések közül az utóbbi hivatalossá tételét kéri. A bizottság elfogadja, s az EKT elé terjeszti, mely még március folyamán véglegesíti az Unitárius Kollégium elnevezést. Ez összefoglaló címe az épületben működő Papnevelő Intézetnek, Főgimnáziumnak és Elemi Iskolának.

Az építkezési munkálatok december közepétől január végéig szünetelnek. Azután is főleg a belső terek kiképzésén dolgoznak. A lépcsőbeállítás, a mennyezetek kiépítése, a főlépcsőház, díszterem vakolása, a hajópadló lerakása még sok időt igényel. A bizottságnak meg kell rendelni a bútordarabokat. Háromféle padtípus közül válogatnak, a székek számát meghatározzák, s a püspök javaslatára lemondanak arról, hogy a díszterembe s a könyvtári olvasóba párnázott bútorzatot rendeljenek. A teremajtók megjelölését fehér pléhlapra fekete betűkkel íratják. Csak a Magyar utca felé tételnek függönyöket. Az apróbb részletkérdések mellett nagy horderejű döntések is születnek. Ilyen a vízvezetékre és a világításra vonatkozó. Felmerült az a lehetőség, hogy a város villamosításáig maradjanak a petróleumlámpánál. A gázvilágítás ekkor már kezd kimenni a divatból, s amúgy is költséges. Végül hibrid-megoldást választanak. A folyosókra, fontosabb helyiségekbe bevezetik a gázt. Más helyiségekben marad a petróleumlámpa. Bár 1906-tól Kolozsvárt is kiépül a villanyhálózat, csak a fizikumba s pár helyiségbe viszik be az áramot, 1920-ig a légszesszel kínlódnak. Akkor a „gázgyár” csődje miatt kényszerülnek átállni a villanyvilágításra.

Pákei mérnök májusban bemutatja a Brassai- és Berde-szobrok elhelyezési tervét. Mindkettő carrarai fehér márvány fülkébe és alapra kerül. Az építési emléktáblát eleinte az emeleti lépcsőfordulóhoz akarják elhelyezni, de végül két márvány emléktáblát tételnek az előcsarnokba, megszővegezésükre a püspököt kéri fel. Veress Zoltánné Kozma Erzs a díszterem reliefjeiért 3000 koronát fog kapni. Az udvart sóderrel és 20 cm bányaporonddal töltik fel, az épület mellett 1,35 m széles cementjárdát öntetnek. Szeptember 22-re tűzik ki a megnyitó ünnepély időpontját.

1901 július-augusztusa folyamán a kőlépcsőkorklátok beállítását végzik, a fűtés vízcsöveit szerelik, üvegeznek. A dísztermét bebútorozzák, a tornaszereket rögzítik, a padokat a termekbe helyezik. Nagy gondot okoz a jórészt rendezetlen könyvtár átköltöztetése. Augusztus végén és szeptemberben a festők és mázolóok uralják az épületet. A megnyitás előtti utolsó, szeptember 14-én tartott bizottsági ülés engedélyezi, hogy az igazgató beköltözzék szolgálati lakásába, megállapítják, hogy a konviktust 200 személyre kell beren-

dezni. Végül Gál Kelemen előterjeszti az „építési emlékkormány”-nak a szövegét, melyet majd a megnyitási ünnepség során befalaznak.

A megnyitó után az építési bizottság már csak néhányszor ülésezik, az építési hiányosságokat orvosolják, a végkifizetéseket jóváhagyják. 1902. március 19-én kiküldik a Kozma Ferenc vezette héttagú átvételi, valamint a héttagú leltározási bizottságot. Az előbbi március 22–25. között végzi munkáját. Ezzel zárul a 188 lapos Építési napló. Az építési bizottság még kétszer összeül. Április 15-én megtárgyalja az átvételkor tapasztaltakat. Úgy tűnik, a fűtéssel van gond, de ha nem válik be, áttérhetnek a kályhás fűtésre, mert kémények is épültek. A hónap végén Szöllösy Ferenc építési ellenőr munkaviszonyát megszüntetik. Az utolsó, május 31-i 86. számú bizottsági ülésen még Pákei előadja, hogy az előcsarnok és a lépcsőforduló oszlopaira díszes gáz-kandellábereket szeretett volna tételni, de a költségek miatt erre nem került sor, bemutatja négy műkö-váza tervét, s kéri a költségek megszavazását. Befejezésül jelenti, hogy az új kollégium díszesen kidolgozott homlokzati tervrajzát az igazgatói iroda részére át fogja adni. Záró szavaiban az elnök köszönetét fejezi ki „különösen Pákei Lajos művezető mérnöknek, aki buzgóságával és ügyszeretettel az épületet megteremtette és dr. Gál Kelemen igazgatónak, bizottsági jegyzőnek, ki a nagyterjedelmű jegyzőkönyvek pontos vezetésével a bizottság zavartalan működését nagyban elősegítette”.

AZ ÉPÜLET MINT MŰALKOTÁS

Az unitáriusoknak ritka szerencséjük volt a XIX. század végén azzal, hogy Kolozsvár akkori legképzettebb építészmérnöke, Pákei Lajos (1853–1921) felekezetükhöz tartozott, egy, az egyháztörténetben is számontartott családból származott. Iskolájukban 1872-ben tett érettségit, s aztán a fővárosi József Műegyetemen, a müncheni Politechnikumban és a bécsi Képzőművészeti Akadémián szerezte tudását. Bécsben a kor leghíresebb eklektikus építészének, a dán származású Theophilus Hansennek lett a tanítványa és munkatársa. Hansen akkoriban épp az osztrák parlament görög reneszánsz stílusban tervezett palotáján dolgozott. 1880-ban Pákei elnyerte Kolozsvár városi főmérnöki állását, de ez annyira időigényes munkakörnek bizonyult, hogy elvonta a tervezőmunkától. Ezért 1884-ben – tiszteletbeli főmérnöki címmel kitüntetve – elvállalta az akkor létesített Építő fa- és fémipari szakiskola vezetését. A következő években Kolozsvárt és vidéken is középületek, templomok, kastélyok, családi házak sorát tervezte. Kolozsvárt már iskola-épület (Kereskedelmi Akadémia, 1886) és a Főtér képét módosító szálloda (New York, 1895) is fűződött a nevéhez, amikor főművének, az Unitárius Kollégiumnak a megteremtéséhez fogott. Nem volt könnyű dolga, mert a belváros egyik főutcáját meghatározó, négy homlokzattal rendelkező épülettömböt kellett létrehoznia, a földszintes-egyemeletes házak közé beilleszteni. Ráadásul a tanügyi és egyházi elvárásokat is figyelembe véve a lehető

legkisebb költséggel. Pákeinek sikerült az aranyközéputat megtalálnia: a hasznosság és esztétikai igényesség elveit egyeztetni.

Az épületet bemutató tanulmánya (kollégiumi Értesítő 1901/1902) jól érzékelteti, hogyan vált az iskolaépítés külön szakterületté. Poroszországban már 1836-tól szabályzat írja elő az iskolaépületek egészségügyi szempontjait. Az 1870-es évekre a fejlettebb országok egymás után bocsátották ki az építkezési előírásokat. Magyarországon a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1892-ben adott ki egy Útmutatást a középiskolai épületekre nézve. Megtudhatjuk, hogy a várható diáklétszámhoz mérik az épület területét. Egy tanulóra legalább 10 m²-t szánnak. Az unitárius tanintézet 400 diákjának tehát 4000 m²-re van szüksége. A gyermek látótávolsága legfeljebb 8 m, a tanár beszélőtávolsága 10 m, így a tanterem ennél nem sokkal lehet hosszabb. Pákei termei 11,20 és 11,45 m hosszúság, 6,30–6,60 m szélesség és 4,30–4,45 m magasság között mozognak: átlagterületük 73,20 m², levegőtartalmuk pedig 340 m³. De ugyanígy kiszámított a hálótermek, tanulószobák, konviktusi helyiségek minden mérete.

Az új Unitárius Kollégium az unitárius templom keleti oldala mellé épült három utcára és a templomra néző homlokzattal. A keleti oldalon nyitott új, 12 m széles utca – mint láttuk – a Berde Mózes nevet kapta. Az épület előtti és mögötti utcák neve 1899 áprilisában változott meg. Ekkor a városi közgyűlés 60 utcának adott új, többnyire személyekre utaló nevet. Az egykori Belső Magyar utcát Kossuth Lajosról, az épület mögötti Hosszú Szappan utcát Brassai Sámuelről nevezték el. Az új nevű régi és új utcáktól közrezárt 4365 m² területen épült a kollégium. Fő homlokzata 68,30, oldalsó homlokzata 62,45 m hosszú. A négy derékszögben találkozó szárny egy 1301 m² nagyságú belső udvart zár közre. Az udvarnak eredetileg a tornaterem előtt volt egy 32 m hosszú árkádos része pihenő padokkal.

Az eklektikus épület főleg az itáliai reneszánsz stílust alkalmazza görög elemekkel gazdagítva. A legdíszesebb, főhomlokzatot függőlegesen egy 11 m széles középrizalit (kiugró rész) és két 8 méteres sarokrizalit tagolja. Vízszintesen négy párkányzat tagolja a felületet. A földszint rusztikus vakolású, fölötté kettős párkány következik, a félköríves záródású első emeleti ablakokat vállpárkány köti össze. A második emeleti ablakok alatt fut a félkoszorús-karikás reneszánsz övpárkány. A konzolos főpárkány kevésbé díszített. A középső rizalit megfelel az előcsarnok, illetve a díszterem külső falának. A földszinti részen a timpanonos záródású kétszárnyú kapu díszíti, szemöldökkövén az iskola jelmondata: MVSIS ET VIRTVTIBVS (Múzsáknak és erényeknek). Az első emeleti díszterem három magas erkélyajtaja előtt áttört köcsipkés korlát, erről emelkedik a négy 0,75 m átmérőjű és 8,70 m magas korinthuszi oszlop, melyek a timpanont támasztják alá. A timpanon alatt egykor az UNITÁRIUS KOLLÉGIUM felirat volt olvasható. A timpanon csúcsán és két szélén mitológiai figurális alakok voltak (látható a régi fényképeken, de azonosításuk egyetlen leírásból sem tűnik ki). A timpanon fölött hármas tagolású bábos díszítésű magas attika ad tekintélyt a homlokzatnak.

A két sarokrizalit emeleti részén négy-négy korinthuszi oszlopfős falpillér tagolja a teret: a két középső az első emeleten széles félköríves záródású, a második emeleten viszont ikerablakokat fog közre. Az első emeleten az oszlopközöket két-két szoborfülke tölti ki, melyekben soha sem volt szobor. Oldalra is ugyanilyen két-két fülke készült, tehát nyolc szobornak volna hely. (A templom felőli két fülke alig látható, ezért a tervezetésekkor csak hat szoborról beszéltek.) A sarokrizalitnak megfelelően is a főpárkány fölött hármasszertatú attika található. Ide is a tervező mitológiai szobrokat szeretett volna állítani. Az épületnek a főkapuján kívül hátulról van egy kocsikapuja. A templomkert fele a déli sarkon az igazgatói lakásba, az északon a két tanári lakásba lehetett bejutni. A Berde Mózes utca felől, a déli végen van egy kis kapu a saroklépcsőház és az alagsor megközelítéséhez, eredetileg az éjszakai kapusszolgáltatásnak szánták. A tervrajzok e homlokzat közepére is bejelöltek egy díszesebb földszinti oldalkaput, mely lépcsőn lett volna megközelíthető.

Az épület négy-, illetve a Kossuth Lajos és Berde Mózes utcai közép-rizalitnál ötszintes. A legfelső szint azonban csak az udvar felé érvényesül. A homlokzati szárny kettős teremsorú közepén futó folyosóval, a másik három szárny egyetlen teremsora az utcákra néz, körfutó folyosója pedig az udvar felé. Az első és második emeleten a folyosó eredetileg körbejárható volt. Az egyes szinteket öt lépcsőház köti össze. Az előcsarnokból induló kettős dízslépcső csak az első emeletre vezet. A négy sarokban van egy-egy keskenyebb szolgálati lépcső. A két hátsó a padlástér megközelítését is lehetővé teszi, a délnyugati csak az első és második emeletet köti össze. Az udvarról a kocsikapunál lépcsőn feljuthatunk a földszinti folyosóra, az előcsarnok és az alagsor is megközelíthető a déli középkapun. A tornaterem északi végénél volt bejárat a saroklépcsőházhoz, az udvar északkeleti sarkánál pedig le lehet ereszkedni az alagsorba. A tornaterem melletti feljáróhoz befalazták a kollégium helyén állt egyik ház 1595-ből származó címerpajzsos német feliratú ajtókeretét. DAS HAVS STECH IN GOTTES GEVALDT (Isten hatalmában e ház) olvasható rajta, valamint az egykori tulajdonos, PETRVS DAVMEN neve. Az északkeleti udvari ajtóhoz a régi kollégiumépület Magyar utcára néző kapukeretét falazták be, még ma is kibetűzhető rajta a felirat.

A Kossuth Lajos utca felől belépve néhány lépcsőn a földszinti tágas előcsarnokba jutunk. A lépcső két kőkorlátjának végére kandelábert tervezett Pákei, most egy-egy görög díszváza látható rajtuk. Az előcsarnok bal oldali és jobb oldali falain feketemárvány építési emléktáblákon e szöveg olvasható:

ÉPÍTTETTE / A MAGYARORSZÁGI / UNITÁRIUS EGYHÁZ /
FERENCZ JÓZSEF / UNITÁRIUS PÜSPÖK / Id. DANIEL GÁBOR / Báró
P. HORVÁTH KÁLMÁN / FŐGONDNOKOK / FEKETE GÁBOR /
KOZMA FERENCZ / KÖVÁRY LÁSZLÓ / ISK. FELÜGYELŐ GOND-
NOKOK / Dr. GÁL KELEMEN / ISK. IGAZGATÓ / IDEJÉBEN.

ÉPÍTTETTE / A MAGYARORSZÁGI / UNITÁRIUS EGYHÁZ / I.
FERENC JÓZSEF / MAGYARORSZÁG APOSTOLI / KIRÁLYA /

URALKODÁSA ALATT / Dr. WLASSICS GYULA / VALLÁS ÉS KÖZ-
OKTATÁSÜGYI / M. KIR. MINISZTER / IDEJÉBEN / PÁKEI LAJOS /
MŰÉPÍTÉSZ / TERVEI SZERINT / 1901 ÉVBEN.

Ugyanitt két fehérmárvány szoborfülke előtt balról Berde Mózsa (1815-1893), jobbról Brassai Sámuel (1797-1897) másfélszeres méretű mellszobra található. Az utóbbi Veress Zoltánné Kozma Erzszi munkája. Az előcsarnokból két lengőajtón át a földszinti folyosóra jutunk, szemben pedig a kettős osztatú lépcsőt találjuk. Két oldalsó keskeny ága az udvarra, illetve az alagsorba vezet, központi sora egy forduló után kettéválva az emeletre visz. Itt, a lépcsőfordulónál falazták be az építkezési emlékokmányt. A földszinten a bal sarokban helyezkedett el a négyszobás-irodás igazgatói lakosztály, az udvar fele a tanári tanácsterem. Az előcsarnoktól jobbra volt a természettani (fizikai) és részben vegytani előadóterem, a sarkon túl a természetrajzi terem és a szertárak, dolgozószobák, majd a kocsikapuig tanterem sorakoztak. A földszint templom felőli, nyugati szárnyát a 21,80 × 10 méteres, vagyis 218 m² területű tornaterem uralja. Ez akkor a legnagyobb volt a városban, még a Tornavivodáét is túlhaladta méretben. Hatvan diák igényeihez szabták. Volt tágas öltözője, karzata, sőt kuglipályája is a félemeleten. A hátsó szárny kocsikaputól nyugatra eső helyiségeit a városi unitárius leányiskolának szánták, de végül két 3-3 szobás tanári lakássá alakították.

Az első emeletre kerültek a reprezentatív egyházi és iskolai helyiségek. A díszlépcsővel szemben nyílik a három ajtós 16 m hosszú és 11 m széles, de nem teljesen téglalap alakú, 176 m² területű díszterem. Az első és második emeletet is magában foglalja, úgyhogy magassága 8,55 m. Földszintjén amfiteatralisan elhelyezett padokban 150–200 ember foglalhat helyet. A központi ablak előtti magas szószék s alatta az elnökségi asztal képezi még a bútorzatot. Az emeleten három oldalról 102 m² területű karzat csatlakozott hozzá. Az egyik karzat egyben zeneteremnek volt tervezve, s ide kerülhetett volna az orgona. A karzatot kettős jón oszlopok tagolják, s vasrácsok határolják. A karzatokon még vagy 100–150 személy fért el. A két emeleti szint között egy széles márványutánzatú sáv övezi a termet, s ebben 15 relieves portré található olyan személyekről, akik emlékezetessé tették magukat az unitáriusok történetében:

Dávid Ferenc, a vallásalapító

Aranyosrákosi Székely Sándor író, egyháztörténész, püspök

Lázár István templomépítő püspök

Böloni Farkas Sándor utazó, író, adománytevő

Petichevich Horváth Ferenc főgondnok és adománytevő

Nagysolymosi Koncz János alapítványtevő

Augusztnovich Pál főgondnok és adománytevő

Ferencz József kollégiumépítő püspök

Mikó Lőrinc tanár és jogtudós

Káli Nagy Elek főgondnok és támogató

Krizsa János költő, népköltészeti gyűjtő, püspök

Körmöczi János bölcselelő és püspök
Daniel Elek főgondnok és támogató
Szentábrahámi Lombard Mihály teológus, püspök
János Zsigmond Erdély első, unitárius fejedelme.

A portrékat Veress Zoltánné Kozma Erzsi mintázta. (Az EKT 1941 júliusában egyhangú határozattal kimondta, hogy Gál Kelemen dombormű-portróját elkészítteti a díszterem részére. Erre máig sem került sor.) A termet díszes gázégős csillár világította meg, amit utóbb a villanyhálózat igényei szerint alakítottak át. A díszterem szögletajtóival szemben ruhatár is volt.

Az első emelet bal szárnyán az egyházi és teológiai helyiségek következtek. A ma is eredeti formában látható EKT terem, folytatásában az egyházi iroda, a sarokszoba (ma püspöki fogadószoba) pedig levéltárnak volt berendezve. A templom melletti szárnyban a papnövendékek hálószobái, termei és a dékáni hivatal sorakoztak. Eredetileg a könyvtárat a díszteremtől keletre és a Berde utcai szárnyra tervezték, de végül a hátsó szárnyba került, s itt tantermeket alakítottak ki, valamint történelmi-filológiai múzeumot (a mai iskolai könyvtár helyisége).

A második emeleten a templom felől az alsó osztályosok és a felsősök ifjúsági könyvtárai kaptak termeket. A főhomlokzat felé estek a bentlakók dolgozószobái, a hátsó szárnyba inkább a hálótermek kerültek, s ott volt a tágas rajzterem és rajzsztár is. A Berde Mózes utca fele két felügyelő tanári szoba, orvosi rendelő és betegszoba szolgálta az iskolai igényeket. A két vaslépcsőn megközelíthető harmadik emeleten (a déli és keleti szárnyban) három hálótermet („pajta”) s néhány felügyelő tanári szobát alakítottak ki. A teológusoknál ugyanaz a helyiség szolgált háló- és dolgozószobául. Az iskolások viszont külön helyiségben tanultak, a hálóban csak éjszaka tartózkodhattak. Az alagsor nagy részét a maximálisan 220 személyes konviktus foglalta el. A Kossuth Lajos utcai szárnyba öt étkezőterem és a fürdő került. A konyhai rész a Berde utca felé esett. A tornateremből lépcsőn le lehetett jutni az étteremhez, hogy ünnepek alkalmával közvetlen átjárást biztosítsanak. A hátsó szárnyban voltak a fűtőkamrák, fűtőhelyiségek és két szolgakamra.

Az épületet vízvezetékekkel és csatornázással látták el, minden emeleten vízőblítéses illemhelyek voltak. A falakba külön légcsatornákat alakítottak ki, hogy a termék állandó levegőcseréjét biztosítsák. Az alacsony nyomású gőzzel működő központi fűtés akkor modernnek számított, fatüzeléssel hevítették. Utólag azonban sok gondot okozott. A fontosabb helyiségekben légszesszel (gázzal) világítottak. A berendezés minden bútortípusát, kezdve a padoktól a konyhai és internátusi felszerelésig, hosszas mérlegeléssel választották ki, s minden a kor színvonalán állott.

Az Unitárius Közlöny 1901 júniusi száma méltán írhatta: „Ami látszik, az meglepően szép, egyszerűen főséges. Minden részecskéje egy szép gondolat, az egész egy összhangzó alkotás. Aki látja, bámulja és gyönyörködik benne. Kolozsvár városnak egyik legszebb épülete, s tanintézeteink között fényesen állja a versenyt, az egyetemi új épületekkel is”.

AZ UNITÁRIUSOK ÜNNEPNAPJAI

Ezzel a vissza-visszatérő címmel számolt be Kolozsvár leghíresebb napilapja, az *Ellenzék* a szeptember 21-23. közötti eseményekről, melyeknek középpontjában az új épület felavatása állt. A másik két napilap, a Magyar Polgár és az *Ujság* is oldalszámra közölte a tudósításokat. Talán azóta sem állott az unitárius egyház és iskolája ennyire a figyelem középpontjában.

Az ünnepségsorozatot két látogatás is megelőzte. Augusztus közepén Chester Frank, az Amerikai Egyesült Államok konzulja szülei társaságában látogat Kolozsvárra. Itt az Amerikából nemrég hazatért és ott teológiai díszdoktorátussal kitüntetett Boros György papneveldei dékán kalauzolja őket. Megtekintik a befejezéséhez közeledő kollégiumépületet is. Pár nap múlva már az kelt szenzációt, hogy harminctagú angol unitárius csoport jön Kolozsvárra a megnyitó ünnepségre és a két egyházvezető, Ferencz József püspök és Daniel Gábor főgondnok negyedszázados jubileumára. Ennyi angol még nem járt a városban!

Az időpont egyeztetését – úgy tűnik – nem sikerült megoldani. Június közepén vált véglegessé a döntés, hogy a megnyitó szeptember 22-én legyen, addig korábbi dátumok is felmerültek. Az angolok is túl hamar érkeztek. Augusztus 23-án indult Londonból a Miss Lucy Tagart vezette csoport, Budapestén át Arad, Déva, Vajdahunyad, Torda (torockói kirándulással) megtekintése és az unitárius kegyhelyek felkeresése után szeptember 5-én este érkeztek Kolozsvárra. A következő napokban főleg a történész Kovács János (az egyetemen az angol nyelv oktatója), Boros György és Csifó Salamon kalauzolásával megtekintették a város minden nevezetességét. Szeptember 8-án, vasárnap részt vettek az unitárius templom ünnepi istentiszteletén, majd külön angol istentiszteletet is tartottak. Ezután a vendégek számos érdeklődőtől kísérve átvonultak az új kollégiumba. Itt Ferencz József püspök üdvözölte őket, majd Gál Kelemen igazgató és Pákei Lajos mérnök kalauzolásával alaposan bejárták a nagy épületet, s megállapították, hogy „versenyez a legmodernebb európai intézetekkel” (*Ellenzék*, szept. 9.). Ezután kis ünnepségre került sor a már kész díszteremben. Ferencz József püspök vázolta az iskola eddigi épületei, a jelenlegi építkezés történetét, üdvözölte az angolokat és különösen Miss Tagartot. Az angol csoportvezető – Edward Tagart lelkész lánya – mondott válaszbeszédet. Másnap az angolok elutaztak.

A kollégium megnyitása egy háromnapos ünnepségsorozat része volt. Szombaton, 21-én délelőtt 10-kor az unitárius vezető férfiak a Házsongárdi temetőben a Berde Mózsa sírjára Pákei Lajos tervei szerint emelt impozáns kőszarkofágnál rótták le hálájukat. Ferencz József püspök mondott síravató és koszorúzó beszédet, Daniel Gábor főgondnok is koszorúzott, s Németh István torockói lelkész elszavalta Nagy Lajos főjegyző alkalmi ódáját. Innen átvonultak a Jakab Elek-síremlékhez. A nagy unitárius történész Budapestről hazaszállított hamvai fölé a „Székelyek története” pályadíj-alap emeltetett fekete márványoszlopot. Ennek leleplezésén megjelent Szvacsina Géza pol-

gármester és a tudományos élet számos képviselője. Kozma Ferenc, a pályadíj-alap elnöke nyitotta meg az ünnepséget, felidézte az alap történetét, vázolta Jakab pályafutását és a hamvainak hazaszállítása körüli eseményeket. Ezután koszorúzás következett: Szádeczky Lajos az akadémia, Ferencz József az Unitárius Egyház, Szvacsina Géza a város, gróf Esterházy Kálmán és Márki Sándor az Erdélyi Múzeum-Egyesület kegyeletét róttá le.

Délután a Dávid Ferenc Egylet közgyűlésére került sor az új tornacsarnokban. Ezen megjelentek a főtanácsi tagok, élükön a püspökkel és Daniel főgondnokkal. Az iskola kórusa Iszlay Márton zenetanár vezényletével megnyitó énekszámot adott elő, majd Petrichevich Horváth Kálmán, az egyesület elnöke üdvözölte a megjelenteket. Murányi Farkas Sándor elszavalta Mózes csipkebokra című versét. Boros György egyleti titkár felolvasta jelentését az elmúlt évi tevékenységről, Gálfy Lőrinc pedig a pénztár helyzetéről tájékoztatott. Vári Albert kénosi lelkész Az ifjúság szerepe a Dávid Ferenc Egyletben címmel tartott előadást. Józan Miklós saját ódáját (A dévai várbán) szavalta, utána az énekkar zárószámot adott elő.

Alighogy véget ér a közgyűlés, délután hattól kezdődik a vendiáktalálkozó. Daniel Gábor főgondnok hívta ezt össze, hogy a megjelentek adakozásukkal támogassák a megnyíló konviktus működését. Eddig a szegény diákok lakószobájukban kenyéren és szalonnán is eltengették életüket. Az új épületben kötelező a konviktusban étkezni. A szegények alapítványi támogatásért folyamodhatnak. A vendiáktalálkozón nyolc konviktusi alapítványt hoznak létre. Este nyolctól ismerkedési estélyre kerül sor a New York szálloda emeleti termében.

Szeptember 22-én, vasárnap reggel nyolckor ül össze az unitárius Főtanács, az egyház legfőbb vezető szerve a kollégiumi tornateremben. Ferencz József püspök mond megnyitó beszédet. Rámutat, hogy a XX. század első főtanácsi ülését új épületben nyitja meg, de át kell hozni ide a vallás és egyház régi hagyományait is. Utána átvonulnak az unitárius templomba, mely már zsúfolásig megtelt. Itt a Kolozsvári Dalkör énekszáma után Pál apostol Filippibeliekhez írott levele IV. 12. („Tudok megaláztatni is, tudok bővölködni is”) alapján Péterfi Dénes lelkész prédikál. A nagyhatású beszéd után a főtanácsi tagok díszmagyaros diáksorfal közt visszatérnek a kollégiumba, s a déli növényekkel díszített fölépcsőn felvonulnak a díszterembe. Az érdeklődők zsúfolásig megtöltik a karzatot.

„Az ünnepségek között a kollégium megnyitása volt a legfontosabb, de egyszersmind a legszebb is. Emlékezetes mindazokra, kik jelen voltak. Ezernyi ezer ember, valláskülönbség nélkül tódult oda, mint egy nagy nemzeti ünnepre, ami leginkább bizonyítja, hogy nem pusztán vallásfelekezeti ünnepnek, hanem a magyar kultúra ünnepének is tekintik a kollégium megnyitását. Az ország minden részéből idesereglett unitáriusokon kívül jelen voltak a város összes notabilitásai” – írja az Ellenzék (szept. 23.).

A díszterem szószék előtti asztalánál Ferencz József püspök és Daniel Gábor főgondnok ült a központi helyen. Tőlük jobbra és balra Petrichevich Hor-

váth Kálmán főgondnok, Kozma Ferenc és Fekete Gábor iskolai felügyelő gondnokok, Gál Kelemen igazgató és Nagy Lajos főjegyző foglalt helyet. Mögöttük még egy sor széken Kőváry László iskolai, Szentiványi Gyula kolozs-dobokai, Szentiványi Miklós háromszéki felügyelő gondnokok, Pákei Lajos tervező és Reményik Károly kivitelező építész kapott helyet. Az elnöki asztallal szemben, karosszékben ült gróf Béli Ákos főispán mint a megye első embere, s úgy is, mint Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter személyes képviselője, balján Szvacsin Géza polgármester és a hadsereg képviselői, jobbán Lőte József egyetemi rektor és a négy kar dékánja (Kiss Mór, Szabó Dénes, Böhm Károly, Apáthy István) foglalt helyet talárban, hivatali jelvényekkel. A vendégek közt volt még Bartók György református püspök gróf Bánffy György főgondnokkal, báró Mannsberg Sándor lutheránus főgondnok, Dózsa Endre alispán, Kuncz Elek tankerületi főigazgató.

Miután az iskola kórusa elénekelt a Himnusz, Ferencz József püspök a szószékről azért könyörgött, hogy az Úr rendeljen bölcs elöljárókat, értelmes és buzgó tanárokat, valamint méltó növendékeket az iskolának. Daniel Gábor megnyitó beszédében az iskolák fontosságát hangsúlyozva rámutatott: „Mai napság nem a nyers erő, hanem a tudomány, a míveltség azon erő, amely győzelemre vezet”. Petrichevich Horváth Kálmán a hatóságok képviselőit üdvözölte kiemelve: „A mi egyházunk teendői egyike legfőbbikének tekintette és tekinti ma is az iskola ügyét. Tudja, hogy ez azon folyam, mely magába fölveszi az ország intelligens elemét és azt átformálva évek múlva szétosztja, mint áldást vivő ereket, a haza téreire. Tudja, hogy amilyen ezen munkája, olyan lesz a fölnevelt ifjúság”. Különösen az ország kormányának bőkezű támogatását köszönte meg. Béli főispán és Szvacsin polgármester válaszolt. Az ünnepi beszédet Kozma Ferenc felügyelő gondnok, az építési bizottság elnöke mondotta, felvázolva az egész építkezés előzményeit, történetét, végül pedig átadta az épületet Gál Kelemen igazgatónak. Gál terjedelmes átvételi beszédében a keresztény valláserkölc fontosságát hangsúlyozta, rámutatott, hogy nem csak tanítani, hanem nevelni is kell az ifjúságot, így „nem egyoldalú, rideg gondolkodókat, hanem egész embereket fogunk nevelni az egyház, a társadalom, haza szolgálatára”.

Nagy Lajos, a költői lelkű főjegyző elszavalta 16 szakaszos ünnepi ódáját, melyből itt csak a kezdő sorokat idézzük:

*Felépült, im, az új főiskola!
Szebben, milyent meg is álmodhatánk...
A korszellem ránk is parancsola,
Mások megett mi sem maradhatánk.
Templom mellett nekünk az iskola
Szükséges, mert tanít, világosít...
Elvész a nép, ha nincs tudománya,
Az ész világában tisztább a hit...*

Ezt követte a legfestőibb jelenet: Fangh Erzsébet fiatal tanárnő beszéd kíséretében átadta az igazgatónak a Pákei Lajos tervezte és az unitárius lányok

hímezte, részben Veress Zoltán festette zászlót. Rövid magyarázattal szolgált: „Tervünk ugyanis az volt, hogy ne csak ragyogó, ámde múlandó, melyebb erkölcsi értékkel nem bíró emléket adjunk, de olyat, mely a messze jövőbe kiható kultúrhistoriai beccsel bírjon, mely tanítsa, oktassa az ifjúságot, mely a jelenben hirdesse, a jövőben megőrizze a kollégium szimbólumait! Ezért választottuk zászlónk alapjául a kék és vörös színt, mely színek egyúttal városunk színei is, s melyeket már a tizenhatodik században joggal és büszkén mondott magáéinak az Unitárius Kollégium, mert unitárius volt akkor egész Kolozsvár. Azt a dicső korszakot akartuk ezzel jelképezni, azt a korszakot, melynek említésére büszkén dobog fel minden unitárius ember szíve! Még egy másik szent ereklyéje is van iskolánknak, melyet eddig még talán kevesen ismertek, s épp ezért vettük fel zászlónkra a főbb motívumok közé. Ez a kollégium címere, az összes jelvényeivel körülvelt Pallas Athene vagy Minerva, a tudomány és bölcsesség istenasszonya, a klasszikus népek legtiszteltebb istennője, aki rettenthetetlen a harcban, s a Medusa fejjel pajzsában s lándzsával kezében áll az ellen elé, de ki béke idejében a tudomány és művészet kedvelője, jobb kezével a földgömbre támaszkodik, lábánál lantja hever, míg balján ott van kedvenc madara, a bagoly, mely a sötétségben kutat, keres, fürkészt”.

Ezután az elnöklő püspök az üdvözlő leveleket és táviratokat ismertette: az oxfordi egyetemi hallgatók, az Amerikai Unitárius Társulat, Wlassics közoktatásügyi miniszter, Hegedűs Sándor kereskedelmi miniszter, Biró Béla római katolikus apátplébános, a pápai református főgimnázium, a Bethlen kollégium, a rimaszombati és beszercei főgimnáziumok küldték el jókívánó soraikat.

A következőkben az építkezési emlékokmány felolvasására került volna sor, de annak tartalma nagyjából azonos lévén Kozma Ferenc beszédével, a püspök ezt mellőzendőnek véli. A Szózat elhangzása után levonulnak a lépcsőfordulóhoz, ahol pár szó kíséretében Ferencz József a falba helyezi az okmányt: ha valaha minden más irat és jegyzőkönyv elpusztulna, ez az okmányt őrizz meg a legfontosabb építkezési adatokat. Ezután Pákei főmérnök végigvezeti az érdeklődőket az intézet helyiségein, válaszol a feltett kérdésekre.

Az ünnepség után az egyház díszebédet adott a New York szálló éttermében 200 meghívottnak. Részt vett a teljes unitárius papság és a város valamennyi notabilitása. Íme a korjellemező étrend: „Veteményes leves / Balatoni fogas tartármártással / Tűzdelt bélszín körözve / Töltött káposzta sertéshússal / Szárnyas sült salátával és befőttel / Parfait piskótával / Gyümölcs, fekete-káv / 2 butélia bor és 1 üveg ásványvíz” A késő estig elhúzózó lakomán szinte mindenkire pohárköszöntőt mondtak. Itt csak Szvačina polgármester szavaira utalunk: ez az ünnep nemcsak egy felekezeté, hanem az egész városé, sőt a nemzeté. Ő ugyan nem unitárius, de most szívesen megfeledez a szóról, s a város nevében köszöni a szép épületet.

Hétfőn, 23-án reggel a Főtanács tagjai a kollégium dísztermében Ferencz József püspököt és Daniel Gábor főgondnokot ünnepelték. Mindketten negyed százada állottak az egyház élén. Ez alkalomból leleplezték arcképüket

is. Szintén ekkor mutatták be Berde Mózsa Kőváry Endre festette portréját. Délben a tornateremben a Berde-ebédre került sor, Szentiványi Gyula mondotta a serlegbeszédet. A főtanácsi ülésen a konviktus beindításával, szabályzatának megvitatásával is foglalkoztak. A választások során Pákei Lajost EKT-tagságra méltatták. Ekkor hoztak határozatot arra nézve is, hogy az egyház eddigi váltakozó elnevezése helyett ezután következetesen a Magyarországi Unitárius Egyház megjelölést fogják használni.

A Főtanács 24-én ért véget, úgyhogy a tanítás csak 25-én, szerdán reggel kezdődhetett. Még e napra is jutott ünnepség: délben megnyitották a konviktust. Kivételesen a tornateremben terítették 160 fő számára. A tanulókkal együtt ebédelt a teljes tanári kar és a Főtanács még Kolozsvárt tartózkodó több tagja. Gálfy Lőrinc latintanár, konviktusi gondnok imája után Gál Kelemen igazgató és Ferencz József püspök szólt az ifjúsághoz.

Az ünnepségek alkalmából két kötet is megjelent. Boros György sajtó alá rendezte A kolozsvári Unitárius Kollégium írásban és képekben című 82 lapos füzetet. Ebben a régi, elhagyott épületnek is emléket állít. Benczédi Gergely megjelentette Berde Mózsa életrajzát bemutató terjedelmes munkáját. A megnyitón elhangzott beszédek és az emlékokmányt egy 47 oldalas kiadványban tette közzé az egyház. Az 1901/1902-es tanévről kiadott Gál Kelemen szerkesztette Értesítő pedig 300 lapos emlékkönyvvé terebélyesedett. Közli a megnyitó műsorát, beszédeit, s az épületről készült felvételek illusztrálják.

AZ ELSŐ ÉVSZÁZAD

Az épületeknek is megvan a maguk életrajza. Néha a falak, folyosók, lépcsők, ajtók is beszélnek kopottságukkal vagy gondosan megőrzött állapotukkal. De gyakran csak az épületben sürgő-forgó emberek tudnak beszámolni arról, hogy mi is történt a falak között, vagy éppen az épület előtt az utcán, ami aztán az egész ingatlan sorsát befolyásolta. A XX. század annyi változást hozott az országrész, a város életében, hogy szinte csodával határosnak tekinthetjük: az épület átvészelte az évszázadot és most – ismét! – az Unitárius Egyház tulajdona.

Történetét nagyjából két szakaszra oszthatjuk. Az első, az államosításig terjedő közel fél század, amikor féltő gonddal óvták, gondozták, s eredeti rendeltetésének megfelelően használták. A második félszázad tele ellentmondásokkal. Iskola működik az épületben, de az építők szellemétől idegen eszméket szolgál. Mégis: legalább magyar fiatalokat (is) oktat. Néha-néha javítgatják az épületet, de közel sem a túlzott használat pusztításainak megfelelő mértékben.

A megnyitáskor az épület tulajdonosa a Magyarországi Unitárius Egyház volt, s ennek több intézménye is működött benne. Az egyházi központ, tanácsterme, hivatalai az első emelet délnyugati sarkát foglalták el. Az Unitá-

rius Kollégiumé volt a többi rész, de ezen belül a Papnevelő Intézet önálló egységet képezett a dékán irányítása alatt. Ők az első emelet nyugati szárnyát és az északi szárny egy részét használták. Az Elemi Iskola a földszint északi szárnyában két tanteremmel bírt. A többi helyiség a főgimnáziumé volt. Az igazgatói lakás, a hátsó két tanári lakás és az alagsori szolgálati lakások is. A hatalmas, mintegy 130 helyiséges épület fenntartása eleve nagyon költségesnek ígérkezett, s már megnyitásakor kétségek merültek fel, miből fizessék díjait, ki legyen a tényleges gondviselője. Átmeneti bizonytalanság után 1903. augusztus 2-án az EKT határozatban szögezi le, hogy „a kollégium épületének, ingó és ingatlan részeinek felügyelője és gondozója a kollégium igazgatója”. Ezt akkor könnyű szívvel mondhatták ki, mert az intézet élén Gál Kelemen (1869–1945) állott, aki már az építkezéstől fogva nyomon követte a helyiségek elosztását, befejezését, berendezését, s az épület minden sarkát ismerte, szemmel tartotta. Gál Kelemen negyedszázados igazgatósága (1900–1925) a kollégiumnak mint intézménynek a fénykora, különösen az első világháborúig az épületet is sikerült tökéletes épségben megőrizni. Olyan vendégek fordultak meg itt, mint 1902. október 11-én Jókai Mór. A Mátyás-szobor leleplezésére érkezett írófejdelmet az Erdélyi Irodalmi Társaság hívta meg a kollégium dísztermében tartott ülésére. Az előcsarnokban diákok sorfala fogadta, s Gál üdvözlő szavaira így válaszolt: „Templomban vagyunk, az iskola falai között, melyet ihlet tölt be. Én úgyis mint író, úgyis mint hazafi és politikus hirdetője voltam mindig a szabadságnak, mely a művelődés terjesztésével, a hazaszeretettel és istentisztelettel párosul. Ebben a törekvésemben legközelebb találtam magamhoz az unitárius vallásfelekezetet, mely mindig előljárt a hazafiságban és a tudomány művelésében, s mely bár nem tartozik a gazdag felekezetek közé, a művelődésnek e szép épületet emelte” (Keresztény Magvető 1902. 290–291.).

1903. március 30-án a jeles történész, Zsilinszky Mihály, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára kereste fel az iskolát. 1903. május 25-én a kolozsvári születésű Bulyovszkyné Szilágyi Lilla, a XIX. század közepének híres tragikája 70. születésnapján látogatott a kollégiumba, s ezer forintba egészítette ki korábban tett alapítványát.

1904. szeptember 29-én Berzeviczy Albert, az új vallás- és közoktatásügyi miniszter jött el hivatalos látogatásra. Az előcsarnokban a püspök, felügyelő gondnokok és az igazgató fogadták. Megtekintette a dísztermet, két osztálytermet, a nagykönyvtárat, a szertárakat, a rajztermet és a tornatermet. „Az épület célszerűsége, a tágas, világos termek, az intézetben tapasztalt tisztaság nagyon meglepték, s teljes meglepedését fejezte ki a látottak felett” – írja a kollégiumi Értesítő (1904/1905. 34.). A következő miniszter, gróf Apponyi Albert 1907. március 5-én keresi fel a kollégiumot Gopcsa László minisztériumi főtisztviselő, Kuncz Elek főigazgató és Szvacsiná polgármester kíséretében. Gál Kelemen fogadja és kalauzolja. Megnézik a dísztermet, a gyűjteményeket, néhány osztálytermet, s részt vesznek egy VII.-es történelemórán. A tárcavezető teljes meglepedéssel távozik. 1913. május 3-án Jankovich Béla

vallás- és közoktatásügyi miniszter tesz hasonló látogatást, s tetszésének ad ki-
fejezést.

Az új épületben az eddig alig használható gyűjtemények megfelelő ter-
mekbe kerülnek, s tovább lehet őket gazdagítani. Új a történelmi-filológiai-
esztétikai múzeum. Ezt az első emelet délkeleti saroktermében alakítják ki.
Anyagának egy része a nagykönyvtárból kerül ki. Antik szobrok gipszmáso-
latai, híres festmények reprodukciói képezik fő állományát. Különösen sok
gondot okoz a könyvtár. Ennek rendezésére Pálfi Márton tanár, könyvtárőr
egyedül nem is képes, Szentmártoni Kálmán egyetemi hallgatót – a későbbi
történést – óradíjban alkalmazzák erre a munkára. Így is csak az 1908/1909-
es tanév végén jelentheti az igazgató: „Az egész tanári kar minden tagjának
majdnem minden nap délutáni munkájával több hónapon át végre sikerült be-
fejeznünk e munkát, melyről jelentést tettünk a főhatóságnak, amely méltányló
elismerését fejezte ki a tanári testületnek”. Az igazgató javasolja, hogy egy
külön könyvtárosi állást szervezzenek.

Az épület két gyenge pontja már 1906/1907-ben kitűnik. Egyik a bádoga-
fedél. Itt-ott beázik. 1913/1914 folyamán az egész fedelet kicserélik. A má-
sik gond a fűtéssel adódik. A kazánok fafűtése nagyon nehézkes, szeretné-
nek áttérni az olcsóbb szénre, de a levegőszennyezés miatt nem kapnak rá
engedélyt. Egyes helyiségekben a csőhálózat nem biztosít elég meleget.
Ezekbe külön csempekályhákat állítanak fel.

Kolozsvárt már 1906-ban megkezdődik a villanyvilágítás, de a gázgyárral
kötött szerződés és a már meglévő csőhálózat miatt az áttérés csak fokozato-
san történhet. 1908-ban a fizikumba vezetik be az áramot, ami lehetővé teszi
diapozitívek vetítését, 1912/1913-ban már filmvetítőgépe is van az iskolá-
nak. Bevezetik az áramot a díszterembe, ahol a következő tanévben ablaksö-
tétítő táblákat szerelnek fel, hogy így előnyösebbé tegyék a vetítést. Erre a
szülők is el-eljárnak.

Az 1911/1912-es tanévben a tornaterem előtti árkaodos folyosót befalazzák,
a nyert helyiségben szertárat létesítenek. 1912. április 1-jétől felmondják a két
földszinti bérlakást. A helyiségekben levéltári szobát, valamint ének-zene-
termet és szertárat alakítanak ki. 1913/1914-ben az ablakok külső fakereteit
kell újra festeni. 1914-ben még új típusú klozettkagylókkal látják el az illem-
helyeket.

1914. július 28-án kitör az első világháború. Az iskolaépületet még a tan-
év kezdete előtt lefoglalják katonai kórháznak. Csak az egyházi hivatalok, a
teológia néhány helyisége, a könyvtár, a szertárak és az igazgatói lakás ma-
rad eredeti állapotában. Eleinte 200, utóbb 400 beteget ápolnak az épületben.
A tanítás a régi kollégiumépület nyolc termében folyik, a bentlakás és a kon-
viktus a városi vigadóban, a Redutban bérel helyiségeket (akárcsak
1848/1849-ben). Az igazgató minden közbenjárása ellenére a kollégiumot
csak 1919. február 10-én szabadítják fel. Akkor egy katonai-egyházi vegyes-
bizottság méri fel a károkat. Az állapotokat így jellemzi az igazgató:

„Elképzелhetetlen az a rongálás és piszok, mit a hosszú háború okozott. A vízvezeték, központi fűtés és gázvilágítás csőhálózata jóformán tönkretéve. A záratok, kilincseket a forradalom zavarai közben letörték, elhordották. A II. emeleten a villanyvezetékeket és felszerelést elvitték. Az internátus matrácái elröngyölödva, használhatatlanok. A helyiségek tele tetűvel, poloskával és bacillusokkal. A helyreállítás költsége nagy teherrel nehezedett az egyházra. A bizottság abban állapodott meg, hogy elkerül minden egyelőre nélkülözhető munkát, s csak azt végezteti el, amelyek az épület biztonságát, karbantartását és használatbavételét lehetővé teszik. Legelső teendő volt a fertőtlenítés a Riegler-féle módszerrel. Sok kérelmezés után Zalatnán beszerezhattük ötszörös áron a szénkerget. A fertőtlenítés után egy katonai bizottság lefoglalta [az épületet], mire megkezdődött a lőtás-futás, s a VI. román kir. hadtest parancsnokának személyesen előadott kérésre aug. 30-án felszabadították. A helyreállítási munkák újra megindultak, de anyagok s felszerelési cikkek hiánya miatt lassan haladtak előre. A világító- és tüzelőanyag kémelése céljából a III. emeleti részt teljesen kikapcsoltuk a használatból. A kőműves, asztalos és lakatos munkákból csak a nélkülözhetetleneket végeztettük el.” (Dr. Gál Kelemen: Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora. Cluj, 1936. 251.)

Lényeges változás még a háború után, hogy – mint már említettük – a gázgyár állandó munkaszünetei miatt lemondanak a légszusz-világításról, s minden helyiségbe bevezetetik a villanyt.

Az unitáriusok – akárcsak a reformátusok – a világháború után döbbsentek rá, hogy nem intézményesítették a felsőbb fokú leánynevelést. A katolikusok 1911-ben megnyitott intézetükben, a Marianumban biztosították a lányok felkészítését. A városi majd állami Felsőbb Leányiskolát, a „De Gerandó”-t, ahova a református és unitárius lányok többsége járt, most lefoglalták román tanintézet részére. A reformátusok külön leánygimnáziumot alapítottak, az unitáriusoknak – anyagi okokból – csak egy leányotthon felállítására futotta. Ezt 1919. október 2-án a kollégiumépület északnyugati sarkában (a volt tanári lakások helyén) nyitották meg 11 középiskolás lány részére. A következő tanévben már 56 lány jelentkezett felvételre, úgyhogy az első emelet két teológiai termét és az alagsor két helyiségét is átadták az otthon részére.

Az átmeneti javítgatások után az egész épületet 1924 nyarán renoválták és újrafestették. Az új hatóságok a vízműveket olyan gyatrán működtették, hogy a második emeleten állandósult a vízhiány.

Az új román hatalom nemcsak az egyre változó, kötelező tantervekkel éreztette hatalmát, hanem itt-ott láthatóvá is tette. Így az 1923/1924-es tanévben elrendelték, hogy az iskola homlokzatára román feliratot helyezzenek, s minden teremben függszék ki a király arcképét. Az előcsarnokban a jobb oldali, I. Ferenc József király nevét tartalmazó emléktáblát le kellett vakoltatni.

A kollégiumépület idővel minden unitárius intézménynek, társulatnak a székhelyévé vált. A Dávid Ferenc Egylet, az 1919-ben létrehozott Unitárius

Irodalmi Társaság, az Unitárius Egyetemes Lelkészkör itt működteti központját, s itt szerkesztik a nagymúltú Keresztény Magvetőt, s a valamivel „fiatalabb” Unitárius Közönyt is. A díszteremben nemcsak az unitáriusok, hanem a legkülönbözőbb körök, egyletek, társaságok tartják ünnepi vagy közgyűléseiket. A korszerű tornatermet délutánonként a KAC – az 1883-ban alapított Kolozsvári Athletikai Club – bérlí, de még több sportegylet rendez itt edzéseket, mérkőzéseket.

Az 1940-es bécsi döntés után a dél-erdélyi menekültek százait szállásolják el a termekben. Itt működik a Menekültügyi Iroda. Átmenetileg a Magyar Párt is bérel helyiségeket. Csak október közepére lehet annyira felszabadítani az épületet, hogy 20-án megkezdődhessék a tanítás. 1943. november 22-én újra az a kitüntetés éri az iskolát, hogy a kultuszminiszter, ezúttal Szinyei Merse Jenő keresi fel. Rövid ideig részt vesz, s beszédet mond a díszteremben folyó főtanácsi ülésen is.

A második világháború vége feléig nem zavarta a katonaság az oktató-nevelő munkát. 1944 őszén a németek katonai kórháznak jelölték ki az iskolát, de már nem volt idejük berendezkedni. A nyomukba érkező oroszok szintén igényt tartottak rá. Egy bombatalálat is érte az épületet. Novemberre a katonaság felszabadította a helyiségeket, s háromheti takarítás, javítgatás után november 21-én megkezdődhetett a tanítás.

Az 1948. augusztus 3-i „tanügyi reform” végzetes volt az Unitárius Kolégiumra nézve. Ez a törvény lényegében felszámolta a felekezeti oktatást s államosította az iskolaépületeket. Az unitáriusok hatalmas tömbjének azon helyiségeit, amelyekben egyházi hivatal és a teológia működött, meghagyták az egyház tulajdonában. 1948 szeptemberében állami nyomásra a protestáns püspökök kimondják teológiai intézeteik egyesítését, a tényleges összevonás csak 1959-ben történik meg, akkor az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet Bocskai téri épületébe telepítik át az unitárius teológusokat is, s le kell adni a teológiai termeket az állami tanintézetnek.

Az 1948 ősztől az épületben működő állami gimnázium az 1-es számú Magyar Fiú-Középiskola nevet kapta. 1949 elején bevezetik a földgázt az épületbe, s ezzel megoldódnak a fűtési gondok. A központi fűtés mellé szinte minden terembe csempekályhát is állítanak. Ugyancsak 1949 elején az állami iskola és az unitárius püspökség áramhálózatát külön-külön órára szerelik. 1949 őszén megindul a román és magyar tagozatos esti oktatás az épületben, egyelőre külön igazgató vezette tanügyi egységként. Az 1954-es átszervezéskor 7-es számú Középiskola lett az intézet neve, s hozzákapcsolták az estit is. 1957 júniusában megünnepelték az iskola alapításának 400. évfordulóját, s ebből az alkalomból az Oktatásügyi Minisztérium engedélyezte, hogy a tanintézet felvegye Brassai Sámuel nevét. 1963 nyarán viszont parancs jött arra nézve, hogy a nevet nem használhatják (újra 7-es sz. Középiskola), sőt a Brassai- és Berde-mellszobrokat is el kellett távolítani az előcsarnokból. A két emléktáblát még az 50-es évek elején letakartatták. Az amfiteátrumos dísztermet az egyház és az iskola közösen használta. A szó-

széket azonban drapériával fedték el, a 15 unitárius személyiség relieffjére pedig magyar és román írók kerek portréját akasztották, a névtáblákat is leszedték. Ez a terem azonban nem felelt meg a kommunista iskola követelményeinek, hiányzott belőle a színpad. Így 1959-ben a teológiától felszabadult két teremből a templom melletti szárnyban kialakították az új, színpados dísztermet öltözővel.

Az 1960-as években az épület alagsorában és a II–III. emelet néhány terében Építőipari Középiskola is működött. A vakációk idején pedig a látogatás nélküli tagozat diákjai vettek részt felkészítón, és jöttek vizsgázni.

1962-től német elemi osztályokat helyeznek az épületbe, rendre kinő egy nyolcosztályos német tagozat, melyet aztán 1973–1975 között rendre áttelepítenek a Coşbuc Liceumba. Az egykori igazgatói lakás egy részében hosszasan német tannyelvű óvoda működik.

Az 1960-as években mind nagyobb hangsúlyt helyeznek a gyakorlati oktatásra, műhelyórákat iktatnak a tantervbe. Ezért az alagsorban műhelyhelyiségeket alakítanak ki, 1967-ben sikerül az udvart leaszfaltoztatni.

1970-ben államtanácsi határozattal az iskola visszacapja Brassai Sámuel nevét, most már „liceum” a megjelölés. Még 1968-ban, az unitárius vallásalapítás háromszázados évfordulóján a két mellszobor is visszakerül az előcsarnokba. Az 1970-es években szorgalmazni kezdik a szaktanterem-rendszert. Így alakítanak ki a földszinten kémiai előadótermet, az első emeleten „társadalomtudományi kabinet”-et, a második emeleten a 60-as teremben bonyolult felszerelésű „fónikus labor”-t. 1975-ben az iskolától és az egyháztól elvett kollégiumi nagykönyvtár, mint az Akadémiai Könyvtár részlege kiköltözik az épületből: a Farkas utcai modern épületbe egyesítik a három kolozsvári felekezeti tanintézet könyvtárát. Néhány helyiséget megkap az iskola. De idehozzák a Tanfelügyelőségnek alárendelt Tanügyi Dolgozók Háza könyvtárát, ideköltözik a tanügyi Segélypénztár (C.A.R.), valamint a volt igazgatói lakás egy részébe – az óvoda távozása után – a Tanügyi Szakszervezet megyei központja. Emellett az alagsorban tanügyi filmtár működik, s néhány magánlakás is található.

1977 újabb sarkalatos dátum az iskolatörténetben: a hírhedt Ceauşescu-féle iskolareform ipari liceummá alakítja a Brassait. Ez jelentős színvonal-eséshez vezet. A liceumi tagozaton fémipari osztályok indulnak, az órarend megtelik mérnöki tárgyakkal. A mérnök-tanárok kötelesek románul előadni. A diákok a tanév jelentős részét a Metalul Roşu (Vörös Fém) gyárban töltik „gyakorlaton”. Viszont arra is lehetőség nyílik, hogy az alagsori műhelyekben „termeljenek”. Így fémvázás bútorokat készítenek sok tanterem számára. Az esti tagozat, melynek kétharmada román tannyelvű, ekkor felduzzad, az összdíákság fele idetartozik. A váltásos estis osztályok délelőtt is járnak órára. Akad egy-egy lelkes mérnök-tanár, aki az épület tárgyainak felújítására is gondot fordít. Így például Daly György megjavítja a régi díszterem csillárját és padjait, majd új kilincset és zárat készíttet a főkapura, órát szerel az udvari homlokzatra.

1979-ben a természetrajzi szertár egyik szekrényéből előkerül az iskola elrejtett zászlaja. Azon a nyáron ez alatt ballaghatott a végzős ifjúság. A zászlót 1985-ben Nagy Anna rajztanárnő felújította.

1985-ben az iskola magyar jellege ellen indultak támadásba a felsőbb hatóságok. Ősztől román osztályokat létesítettek a nappali tagozaton is. 1986-ban már a folyosókról minden magyar feliratot leszedettek. Még a régebbi érettségi tablókát is el kellett tüntetni. Az 1987-es ballagáson egyetlen magyar szó sem hangozhatott el.

Az 1980-as évek végén siralmas képet mutatott az épület. Az előcsarnokban a két márvány emléktáblán piros üveglap a párt, illetve az ország címerével. Minden szabad falrészre táblák erősítve a pártfőtítkár idézeteivel. Még csoda, hogy a két szobrot megtűrték. Az első emeleti lépcsőfordulónál az ablakokat is idézetes pannók fedték el. A folyosókon nyomtatott propaganda-plakátok, itt-ott falújság kizárólag román cikkekkel. A díszteremben a szószéken világoskék vászonborítás, rajta függ a „nagyfőnök” színes képe. A kifűthetetlen teremben délelőtt estisek tanulnak. Délben a legkülönbözőbb állami szervek tartanak gyűléseket (leggyakrabban a tanfelügyelőség). Minden teremben a portré, mellette a párt és az állam címere, s legalább egy idézet. Az ajtók-ablakok keretei töredezetek. A legtöbb ablak becsukhatatlan. Ráadásul gáztakarékosság miatt télen a termekben alig van fűtés. A haszontalan központi fűtést a 80-as évek közepén teljesen leállítják. Villanyspórlás miatt az estis osztályok is fél hét körül végzik programjukat. 1989-ben 2500 diák tanult a Brassaiiban. Ha arra gondolunk, hogy 400 tanuló részére készült az épület, nyilvánvalóvá válik: évi öt-hatszoros használatnak, kopásnak volt kitéve.

Az 1989-es politikai változásokat követően az iskola élete és kinézése is rövid idő alatt megváltozott. A nappali román tagozat átköltözött az új Avram Iancu Líceumba, s az intézet elméleti líceumi státust kapott. Az Unitárius Egyház visszavehette – kizárólagos használatba – szószékes dísztermét (s persze, kiszabadították szószékét és a reliefeket), s 1992-ben a 60-as számú nagy tantermet is (ún. szónoklati terem, de ekkoriban már fönikus labor, amit leszereltek).

A következő évben holland segítséggel az 59-es termet számítógépes informatikai laboratóriummá sikerült átalakítani. 1992-ben újraaszfaltozták az udvart, 1992/1993-ban a tornatermet újították fel. 1994-ben a földszinti és emeleti folyosókat lambériával borították. Ugyanakkor az eddig kifűthetetlen tornaterem, díszterem és tanári szoba részére külön központi fűtés-rendszert szereltek be. 1997-re a színpados díszterem is teljesen megújult, lambériát és kényelmes székeket kapott. Ekkor ünnepelte az iskola alapításának 440, Brassai Sámuel születésének, illetve halálának kerek évfordulóját. Ez alkalmából az első emeleti fölépcsővel szemben Gergely István Brassai-portréja került a falra. Közben az épület kopott illemhelyiségei átalakultak. A tantermek a holland testvériskolai kapcsolatoknak köszönhetően szintén sok berendezési tárggyal (asztal, szék, tábla) gazdagodtak.

1993-ban az Unitárius Egyház megindította teológiai líceumi osztályait az épületben. Ezek az egyház szellemi irányításával működnek, s minden szempontból vállalják és ápolják az egyház, valamint a kollégium hagyományait. Számukra a tornaterem egykori karzatán alakítottak ki tanári szobát, az északnyugati sarok földszintjén és emeletén vannak tantermeik.

A legnagyobb változások talán az alagsorban történtek. Főlegessé váltak a műhelyek. Felszerelésüket 1993-1994-ben árverezésen adták el. Közben szükségteremként egyik-másikban estisek tanultak. A termeknek itt nem száma, hanem betűje volt, arról a mesterről, aki a műhelyért felelt. A homlokzati szárny Kenderessi Sándor vezette fémforgácsoló műhelye a »K terem«, a keleti szárny Székely Károly irányította lakatosműhelye az »S terem« (ma takarítónők öltözője), Veres néni egykori szerény lakása »V terem«, a hátsó szárnyban Daly mérnök műhelye a »D terem« lett. A K termet 1998-1999-ben holland segítséggel sikerült átalakítani csempézett, lambériázott klubteremmé. Az egyik (a tanári szoba alatti) asztalosműhelyt az unitárius osztályok ideiglenes bentlakásául használják 2000 óta. Egy másik asztalosműhelyből bérbe adott büfféhelyiség lett.

Természetesen, az Unitárius Egyház is végeztetett karbantartási munkákat. 1997-ben helyiségeibe külön központi fűtést szereltetett. Kifestették a dísztermet és az egyes irodákat, ezek átcsoportosítására is sor került. 1999-ben a második emeleti egyházi könyvtárat bútorozták be. 1999-ben a földszinti levéltár kapott hőközpontot, 2001-ben folyik kifestése és korszerű beútorozása.

1999 júniusában külön kormányrendelettel az egyház visszakapta az egész épület feletti tulajdonjogot, de az egyház és állami iskola viszonyát azóta sem szabályozta semmilyen rendelet vagy szerződés. Az egyház 2000 őszén nagy építkezésbe kezdett, a hátsó, Brassai utcai szárnyon tetőtérbeépítéssel diákbentlakási helyiségeket alakít ki. A tervek szerint 2001 szeptemberére ér véget az építkezés. Ezzel párhuzamosan folyik a tűzcsapok beszerelése a folyosókra.

1999 májusában a Brassai-hét keretében termék névadó-ünnepélyére került sor. A holland segítséggel kialakított alagsori klubtermet a zwollei testvériskolára emlékeztetőn Carolus Clusius (1525-1609) jeles orvosbotanikusról keresztelték el. Az első emeleti színpados dísztermet Felvinczi György (1645-1716), az iskola egykori diákja, drámaíró nevével tisztelték meg. A fizikum névadója is tanítvány: Gyulai Zoltán (1887-1968) kolozsvári majd budapesti fizikusprofesszor, akadémiai tag. A biológiai előadóterem Gelei József (1885-1952) akadémikus professzor nevét vette fel, aki nemcsak diákja, de évekig tanára is volt az iskolának. Legutóbb 2001. január 19-én került sor névadóra. Az újonnan beindult közgazdasági osztály első emeleti termét keresztelték el Berde Áronról (1819-1892), az iskola diákjáról, tanáráról, a kolozsvári egyetem első közgazdaságtan professzoráról.

A 2000. millenniumi év alkalmából három emléktáblával is gazdagodott a fölépcsőház. Az unitárius osztályok november 9-12. között szervezett kol-

légiumi napjai alkalmával a lépcsőfordulóhoz egy fehérmárvány-táblát, november 26-án az egyház millenniumi ünnepségén a díszterem ajtaja mellé egy fehérmárvány-, s egy kisebb vörösmárvány-táblát helyeztek emlékeztető szöveggel. Még számos híressé vált tanítvány megérdemelne valamilyen emlékjeállítás.

A százéves épület a részjavítások, toldozgatások után teljes renoválásra szorulna. Ajtói, ablakai kicserélése, fűtésrendszerének megújítása, folyosóinak újracementezése elodázhatatlan feladat.

AZ ÉPÜLETBEN MŰKÖDŐ ISKOLAIGAZGATÓK

Kollégiumigazgatók:

Gál Kelemen, dr.	1900 – 1925
Borbély István, dr.	1925 – 1928
Gálffy Zsigmond	1928 – 1944
Bodor András, dr.	1944 – 1948

Állami igazgatók:

Lazányi Endre, dr.	1948
Roos József	1948 – 1949
Kovács Péter	1949 – 1950
Mészáros Miklós	1950 – 1951
Vallasek Gyula, dr.	1951 – 1952
Bálint Imre	1952
Orosz Gábor	1953
Wiesel Matild	1953 – 1954
Székely József	1954 – 1956
Árkossy Sándor, dr.	1956 – 1957
Székely József	1957 – 1958
Gáll Dénes	1958 – 1965
Szöllősi Ferenc	1965 – 1978
Boda Károly	1978 – 1987
Simon Gábor	1987 – 1990
Bálint Kelemen Attila	1990 – 1992
Kocsis Imre	1992 – 1993
Cucu Imola	1993 – 2000
Kósa Mária	2000 –

Unitárius teológiai líceumi igazgatók:

Bencze Ágnes	1993–1997
Popa Márta	1997–

Benczédi Gergely: A kolozsvári Unitárius Kollégium vázlatos története. A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője az 1900-1901. iskolai évről III – LXXVI.

Építési jegyzőkönyv 1893-1902. (Kéziratot kötet az Unitárius Egyházi Levéltárban.)

Építési napló [1900 – 1902] (Kéziratot kötet uo.) 188 l.

A kolozsvári Unitárius Kollégium írásban és képekben. Az új kollégium megnyitásának emlékére szerkesztette és kiadja: Dr. Boros György. Kolozsvárt, 1901.

A kolozsvári unitárius új kollégium megnyitó ünnepélye 1901. évi szeptember hó 22-én. Kiadta az Unitárius Egyház. Kolozsvárt, 1901.

Gál Kelemen: A kollégium építésének története (1890 – 1902). A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője az 1901-1902. iskolai évről 3–24.

Pákei Lajos: A kollégium leírása. Uo. 65–76.

Gál Kelemen: A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568 – 1900). I – II. kötet, [Kolozsvár], 1935.

Gál Kelemen: Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora. Háromnegyedszázad az Unitárius Egyház történetéből. Cluj, 1936.

Boda Károly: A kolozsvári Brassai Sámuel Líceum rövid története különös tekintettel az utóbbi évtizedekre. Fiatal Szívvél 22. sz. (1990/91) 98–117.

Gaal György: Magyarok utcája. A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1995.

KRÍZA ILDIKÓ

KRIZA JÁNOS HELYE A MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN

Kriza Jánosra emlékezve 190 év után

Kriza János 190 évvel ezelőtt, 1811-ben született Nagyajtán. A mai nap nem igazán kerek évforduló, de őrá emlékezni mindig felemelő érzés. Egyénisége, életműve, tevékenysége, máig tartó hatása erőt ad tisztelőinek. Unitárius püspök volt, egyháza megreformálója, a székely népköltészet első gyűjtője és publikálója, a 19. századi reformnemzedék kiemelkedő egyénisége. Önvallomásában, életének egyetlen saját kezű bemutatásában éppen úgy, mint a verseiben büszkén vallja magát Székelyföld fiának.

Életéről röviden

A nagyajtai félkezű papnak, az unitárius lelkésznek elsőszülött gyermeke volt. 1811. június 28-án született. A Kriza család torockói eredetű, de ő Erdővidéket mondta hazájának, és a székelyek közösségében érezte otthon magát. Édesapja fiatalon megsérült, elvesztette fél kezét, ezért Kolozsvárra küldték tanulni, ahol 1805-ben szentelték unitárius lelkésszé, és 1808-ban